

Timurlu Horasan'ından I. Mehmed'in Bursa'sına Bir Dânişmendin Serüveni: Haydar el-Herevî'nin *el-Keşşâf* Şerhi Mukaddimesinin Yeni Versiyonu ve İki Mukaddimeden Biyografi İnşası

M. Taha Boyalık*

Öz: Haydar el-Herevî Horasan'dan Osmanlı topraklarına gelen önemli âlimlerdendir. Teftâzânî'nin seçkin bir talebesi olan bu âlim I. Mehmed'ten büyük saygı göyerek onun tarafından himaye edilmiştir. Herevî, Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* üzerine yazdığı şerhi büyük övgü ifadeleriyle I. Mehmed'e ithaf etmiş, ithafın yer aldığı mukaddimede hayat hikayesiyle ilgili önemli ayrıntılar vermiştir. Osmanlı topraklarında geçirdiği uzun yıllar sonra Timur'un oğlu Şahruh ile irtibat kuran Herevî, *el-Keşşâf* şerhi mukaddimesini tekrardan kaleme alarak aynı eseri bu sefer Şahruh'a ithaf etmiştir. Herevî'nin bu yeni patronaj ilişkisi mukaddimesinin ikinci versiyonundan öğrenilmektedir. İkinci versiyonda sadece ithaf kısmı değiştirilmemiş, yeni haminin kimliğiyle irtibatlı olarak muhteva da yeniden kurgulanmıştır. İlk versiyonda bulunmayan önemli biyografik ayrıntılar ikinci versiyonda yer almaktadır. Mukaddimesinin iki versiyonu Herevî biyografisinin neredeyse yegâne kaynağıdır. Bu makalede mukaddimesinin ikinci versiyonu ilk defa gün yüzüne çıkarılmış ve her iki versiyonda verilen bilgiler bir araya getirilerek Herevî'nin biyografisi inşa edilmiştir. İki versiyonda herhangi bir tarih verilmemiş, sadece bazı şehirlerdeki ikamet süreleri belirtilmiştir. Biyografi inşa edilirken anlatıda oluşan boşluklar tarihi olaylardan hareketle doldurulmuş ve tarihlendirme yapılmıştır. Bahsedilen olaylar, yapılan nitelermeler ve verilen ikamet süreleri itibara alınarak Herevî'nin hayatının yaklaşık kırk yıllık bölümü tam olarak tarihlendirilmiş, Serahs'tan başlayarak sırasıyla Şiraz, Tebriz, Şirvan, Bursa, Edirne ve tekrar Horasan'a uzanan yıllara dair bütünlüklü bir tablo ortaya konulmuştur. Bu hayat hikayesi ulema-sultan ilişkileri, siyasi gelişmelerin ilim hayatına yansımaları ve hayatını ilim yolculuklarında geçiren bir âlimin zihin dünyası hakkında eşsiz bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Haydar el-Herevî, Teftâzânî, I. Mehmed, Timur, Şahruh, *el-Keşşâf* şerhi

A Sage's Journey from Timurid Khorasan to Mehmed I's Bursa: A New Version of the Introduction of Haydar al-Harawî's *Sharḥ al-Kashshāf* and the Construction of al-Harawî's Biography from the Two Versions of the Introduction

Abstract: Haydar al-Harawî (d. 825/after 1427) is one of the important scholars who came from Khorasan to Ottoman lands. A distinguished student of al-Teftazani, this scholar was highly respected by Mehmed I and was patronized by him. al-Harawî, in the introduction of his commentary on al-Zamakhshari's *al-Kashshāf*, dedicated his work to Mehmed I with exaggerated expressions of praise and provided significant details about his biography. After spending many years in Ottoman lands, al-Harawî established contact with Shahrukh, the son of Timur. He rewrote the introduction of *Sharḥ al-Kashshāf* and dedicated the work to Shahrukh. This new patronage relationship of al-Harawî is learned from the second version of the introduction. In the second version, the dedication part was changed, and the content was also rearranged concerning the new patron's identity. Important biographical details not found in the first version are included in the second version. The two versions of the introduction are almost the sole source of al-Harawî's biography. In this article, the second version of the introduction is brought to light for the first time, and al-Harawî's biography is constructed by compiling the information provided in both versions. No specific dates are given in either version, only the duration of al-Harawî's stay in certain cities is mentioned. While constructing the biography, gaps in the narrative were filled based on historical events, and dating was done accordingly. Considering the mentioned events, descriptions, and residence periods, approximately forty years of al-Harawî's life, starting from Serakhs and continuing through Shiraz, Tabriz, Shirvan, Bursa, Edirne, and back to Khorasan, were accurately dated, providing a comprehensive overview. This life story offers unique insights into the relationship between scholars and rulers, the impact of political developments on scholarly life, and the intellectual world of a scholar who spent his life pursuing knowledge.

Key words: Haydar al-Harawî, al-Taftâzânî, Mehmed I, Timur, Shahrukh, *Sharḥ al-Kashshāf*

* Doç. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Giriş: *el-Keşşâf Şerhi Mukaddimesinin Yeni Versiyonu*

Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı üzerine Haydar el-Herevî (ö. 825/1427 sonrası) tarafından yazıldığı bilinen fakat yakın zamana kadar elyazmaları tespit edilememiş olan *el-Keşşâf* şerhinin bir elyazması¹ birkaç yıl önce tespit edilerek tanıtılmış ve eserin muhtevası hakkında bilgiler verilmişti.² Herevî'nin Zemahşerî, *el-Keşşâf* ve *el-Keşşâf* şerhlerine dair görüşleri, hocası Teftâzânî (ö. 792/1390) ile ilişkisi, bazı seyahatleri, I. Mehmed (ö. 824/1421) ve Osmanlı sultanlarıyla ilgili kanaatleri bu elyazmasındaki *el-Keşşâf* şerhinin mukaddimesinden öğrenilmektedir. Eserin tespit edilen ilk nüshasının tanıtıldığı çalışmada, mukaddimeye yer alan bilgiler ana hatlarıyla aktararak tahlil edilmişti.

Söz konusu elyazması incelenirken, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *el-Keşşâf* şerhi mukaddimesinden naklettiği birkaç cümlede yer alan "Herevî'nin Tebriz ve Şirvan'a gittiği" bilgisinin elimizdeki nüshada bulunmadığı fark edilerek bu durumu açıklamak üzere şöyle denilmiştir:

Çelebi müellifin ilave açıklamalarını içeren farklı bir nüsha kullanmış olmalıdır. Nitekim farklı müellif nüshalarının bulunması ve sonradan yazılan nüshanın ilave ve tashihler içermesi, girişinin ve özellikle de ithaf kısmının tekrardan ele alınması karşılaşılan bir durumdur. Düşük bir ihtimal ise elimizdeki nüshanın eksik olması ve Çelebi'nin tam olarak istinsah edilmiş bir nüshaya sahip olmasıdır. Elimizdeki nüshada ibarelerin oldukça akıcı olması ve düşüklük izlenimi oluşmaması bu ihtimali zayıflatmaktadır.³

Yukarıdaki satırları kaleme aldıktan sonraki süreçte aynı eserin ikinci bir elyazması⁴ tespit edilerek incelenmiş, eserin mukaddimesinin önemli bir kısmının ve özellikle de ithaf kısmının farklı olduğu görülmüştür. Böylece yukarıdaki ilk tahminde ifade edildiği şekilde eserin mukaddimesinin iki ayrı versiyonu olduğu anlaşılmıştır. Kâtib Çelebi ilk versiyondan öğrendiklerimizden farklı olarak sadece "Herevî'nin Tebriz'e ve Şirvan'a gittiği"⁵ ayrıntısını zikrederken, gerçekte ikinci versiyon özellikle

1 Konya: Konya Bölge Yazma Eser Ktp., Burdur İl Halk Ktp., 1215, 1a-136b.

2 M. Taha Boyalık, "Haydar el-Herevî'nin I. Mehmed'e İthaf Ettiği *el-Keşşâf Şerhi*'nin Tespiti ve Eserin Literatür, Biyografi ve Tarih Alanlarında Sunduğu Veriler", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 54 (2019): 1-26.

3 Boyalık, "Herevî'nin *el-Keşşâf* Şerhinin Tespiti", 19.

4 İstanbul: Süleymaniye Ktp., Carullah, 200, 1a-151b.

5 Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-viüsül ilâ tabakâti'l-fuhûl*, haz. Mahmûd el-Arnaût - Sâlih Sa'dâvî (İstanbul: IRCICA, 2010), II, 70.

biyografi inşası, tarihlendirme, patronaj ilişkileri ve ithaflar konusunda çok daha fazla bilgi sunmaktadır.

Herevî eserini Timur'un oğlu Şahruh'a (ö. 850/1447) ithaf etmek üzere yeniden kaleme aldığı mukaddimesinde ilk versiyonda olmayan önemli biyografik bilgiler vermiştir. İki versiyonda patronaj etkisinden kaynaklanan muhteva ve söylem değişikliklerinin mukayeseli analizi ve ithafların ele alınması ayrı bir çalışmanın konusudur.⁶ Bu makalede, her iki versiyonda verilen bilgiler bir araya getirilerek Haydar el-Herevî'nin biyografisi inşa edilecektir. Mukaddimenin iki versiyonunda doğrudan hiçbir tarih verilmese de verilen bilgiler bir araya getirilerek tarihî olgular ışığında değerlendirildiğinde Herevî'nin Serahs'tan başlayarak Herat üzerinden Şiraz'a, oradan Tebriz'e, oradan Şirvan'a, oradan Bursa ve Edirne'ye ve son olarak da Şahruh'un yanına doğru gerçekleşen yolculukları tarihî olgularla ilişkilendirilerek tarihlendirilebilmektedir. Geniş bir coğrafyaya yayılan bu hayat hikayesi, siyasî çalkantılarla dolu bir dünyada yaşayan ve tek gündemi ilim olan bir âlimin zihin dünyasının keşfedilmesi, şehirler, sultanlar ve yaşananlar hakkındaki kanaatlerinin öğrenilmesi ve genel olarak da ulemâ-sultan ilişkilerinin anlaşılabilmesi konusunda çok değerli bilgilere kaynaklık eder.

1. İki Mukaddimenin Genel Mukayesesi

el-Keşşâf şerhi mukaddimesinin iki versiyonu mukayese edildiğinde eserin önce I. Mehmet'e sonraki bir tarihte ise Şahruh'a ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Daha önce tespit edilen elyazması nüsha mukaddimenin ilk versiyonunu (bundan sonra "nüshai"nin kısaltması olarak "N1"), ilk defa bu makalede sunulacak olan elyazması nüsha ise ikinci versiyonunu (bundan sonra "Nüshaz"nin kısaltması olarak "N2") içerir. Genel olarak mukaddime, muhtevasına göre yedi ayrı bölüme⁷ ayrılabilir:

1. Hamdele-Salvele:⁸ Allah'a hamd edilip Rasûlullah'a salat getirilen bu bölümde *el-Keşşâf* literatüründe önemli görülen eserlerin başlıkları sözlük anlamları kastedilerek kullanılmak suretiyle ilgi çekici bir başlangıç (*berâat-i istihlâl*) sağlanmıştır. N1 ile N2 arasında farklılık bulunmamaktadır.

6 İki mukaddimedeki söylem farklılıkları ve ithafların patronaj ilişkileri çerçevesinde analizi ayrı bir makaleye konu edilecektir.

7 Aşağıda bu bölümler N1 ve N2'den varak (vr.) ve sonrasında satır numaraları gösterilerek verilmiştir.

8 N1: 1b/1-9; N2: 1b/1-10.

2. *el-Keşşâf*'a övgü:⁹ Bu bölümde *el-Keşşâf*'ın tefsir geleneğinde benzersiz bir eser olduğundan bahsedilmiş ve bunun sebepleri kısaca ifade edilmiştir.¹⁰ Burada N1 ile N2 arasında muhtevayı önemli ölçüde değiştirmeyen küçük farklılık, ilave ve düşüklükler gözlenir.¹¹

3. *el-Keşşâf* eleştirisi:¹² Bu bölümde *el-Keşşâf*'ın eleştirilecek tarafları da olduğu zikredilmiş ve bu eleştiriler sıralanmıştır.¹³ N1 ile N2 arasında muhtevayı değiştirmeyen küçük farklılıklar bulunur.

4. Önceki *el-Keşşâf* şerhlerinin özellikleri:¹⁴ Bu bölümde Tîbî (ö. 743/1343), Kutbüddîn er-Râzî (ö. 766/1365), Cîlvî (Sirâcüddîn el-Kâzvinî) (ö. 745/1344-45) ve Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhleri değerlendirilerek sonuncusu dışındaki şârihlere sert eleştiriler yöneltilmiştir.¹⁵ N1 ile N2 arasında önemli bir farklılık bulunmamaktadır.

5. Telif sebebi ve hikayesi:

5.1. Yeni bir şerh yazma düşüncesinin doğuşu:¹⁶ Herevî önceki şerhleri eleştirdikten sonra, kendisini överek bu esere layık şerhi ancak onun yazabileceğini belirtir. N1 ile N2 arasında basit yazım ve nitelendirme farklılıklarının ötesinde farklılık gözlenmez.

5.2. Teftâzânî'ye kavuşma ve Serahs yılları:¹⁷ Herevî'nin Serahs'ta Teftâzânî'nin talebesi olarak geçirdiği yılları konu alan bu kısa bölümde iki versiyon genel itibarıyla aynıdır. Bu bölümden sonra iki versiyonun muhtevası önemli ölçüde farklılaşacaktır.

5.3. Serahs sonrasındaki seyahatler ve duraklar:¹⁸ N1'de Serahs'tan sonra yapılan yolculuklar özet bir şekilde ifade edilirken N2'de ayrıntıya girilir. N2'de daha fazla şehirden söz edilerek bu şehirlerde ne kadar kaldığı belirtilmiştir. Ortak olarak zikredilen bölge, şehir ve isimlerle ilgili nitelendirme ve değerlendirmelerde de patronajla ilişkili olduğunu düşündüğümüz önemli farklılıklar görülür.

9 N1: 1b/9-19; N2: 1b/10-20.

10 Ayrıntısı için bkz. Boyalık, "Herevî'nin *el-Keşşâf* Şerhinin Tespiti", 9-10.

11 İki mukaddimede bu bölümde ve sonraki bölümlerde yer alan nüsha farklılıkları ektaki tabloda örneklendirilmiştir.

12 N1: 1b/20-21, 2a/1-14; N2: 1b/20-23, 2a/1-15.

13 Ayrıntısı için bkz. Boyalık, "Herevî'nin *el-Keşşâf* Şerhinin Tespiti", 10-13.

14 N1: 2a/14-21, vr. 2b/1-13; N2: 2a/15-23, 2b/1-17.

15 Ayrıntısı için bkz. Boyalık, "Herevî'nin *el-Keşşâf* Şerhinin Tespiti", 13-17.

16 N1: 2b/13-21; N2: 2b/17-23, 3a/1-5.

17 N1: 2b/21-22 (devamı hâmişte); N2: 3a/5-11.

18 N1: 3a/1-11; N2: 3a/11-22, 3b/1-2.

6. İthaf:¹⁹ Eser N1'de başta I. Mehmed olmak üzere Osmanlı sultanlarına yönelik uzun övgü ifadeleriyle I. Mehmed'e ithaf edilirken N2'de Timur (ö. 807/1405) ve Şahruh övgüsüyle Şahruh'a ithaf edilir.

7. Eseri yazma kararı ve başlangıç:²⁰ İthafın ardından tekrar *el-Keşşâf* şerhinin yazılma gerekçelerine dönülür ve önceki şerhlerdeki boşlukları da dolduran yetkin bir şerh olacağı belirtilerek esere başlanır. N1'de eserin I. Mehmed'e bir hediye olarak, N2'de ise Şahruh'a hediye olarak yazıldığı ifade edilmiştir.

Görüldüğü üzere iki versiyon 5.2. numaralı bölüme kadar -basit nüsha farklılıkları bir yana konulursa- büyük ölçüde aynıdır. Bu bölümden sonra, yapılan seyahatler anlatılırken, ikinci versiyonda bazı bilgiler düşürülürken genel olarak daha fazla ayrıntıya girilmiş ve özellikle Anadolu ve Bursa'ya dair düşünceler ilkinden farklı şekilde ifade edilmiştir. İthaf kısımları da doğal olarak farklılaşır.

2. Biyografi İnşası ve Tarihlendirme

Haydar el-Herevî'nin hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgileri *el-Keşşâf* şerhi mukaddimesinin iki versiyonuna borçluyuz. Onun *el-Keşşâf* şerhi dışında günümüze ulaşan iki eseri *el-İfsâh fî şerhi'l-İzâh* ve *Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye*'nin incelenen 15 nüshasında,²¹ *el-İfsâh*'ın II. Murad'a ithaf edilmesi dışında,²² herhangi bir biyografik bilgiye rastlanmamıştır. Menâkıb yazarı Hâfız Halil (ö. 857/1453'ten sonra) ve sonrasında Âşıkpaşazâde (ö. 891/1491'den sonra), Mehmed Neşrî (ö. 926/1520 [?]), Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1008/1599) ve Solakzâde (ö. 1068/1658) gibi Osmanlı tarihçileri Herevî'ye sadece I. Mehmed ile ilişkisi ve özellikle de Şeyh Bedreddin'in (ö. 819/1416 [?]) yargılanma sürecindeki rolü bağlamında kısaca değinmişlerdir.²³ Herevî'nin biyografisine

19 N1: 3a/11-24; 3b/1-3; N2: 3b/2-17.

20 N1: 3b/3-9; N2: 3b/17-22, 4a/1-2.

21 Bu nüshaların bilgisi kaynakçada verilmiştir.

22 Herevî, *el-İfsâh fî şerhi'l-izâh* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, 1261), 2a-b.

23 Hafız Halil, *Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi*, manzum çev. Mehmet Kanar (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2015), 192-94; Âşıkpaşazâde, *Târîhi Âl-i Osmân: Âşıkpaşazâde Târîhi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332), 92-93; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat – Mehmet A. Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1957), II, 547; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-tevârih* (İstanbul: Tabhâne-i Âmire 1279), I, 299; Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, haz. Vahid Çabuk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1989), I, 184-85. Bu kaynaklarda Herevî'ye dair söylenenlerin toplu bir değerlendirmesi için bkz. Boyalık, "Herevî'nin *el-Keşşâf* Şerhinin Tespiti", 3-4.

yer veren Sehâvî (ö. 902/1497), Süyûtî (ö. 911/1505), Taşköprülüzâde (ö. 968/1561) ve *Keşfü'z-zünûn*'da Kâtib Çelebi ise onun Tefâtânî'nin öğrenci olması, tedris faaliyeti-
tinde bulunması ve yazdığı eserlerle ilgili kısaca bilgi verirler.²⁴ Kâtib Çelebi *Sülle-
mü'l-vusûl*'deki Herevî biyografisinde, *Keşfü'z-zünûn*'daki bilgilere ilave olarak, *el-
Keşşâf* şerhi mukaddimesinin ikinci versiyonundan olduğu anlaşılan birkaç satırlık
bilgi aktarmıştır.²⁵

Herevî'nin biyografisi konusunda mukaddimenin iki versiyonu sözü edilen kay-
naklarda zikredilenlerin çok daha fazlasını içermektedir. Burada onun biyografisi
mukaddimenin her iki versiyonu da itibara alınarak ve anlatıda oluşan boşluklar ta-
rihî verilerden hareketle mümkün olduğunca doldurularak inşa edilecektir. İki ver-
siyonda bahsedilen olaylar ve verilen ikamet süreleri, az bir yanılma payıyla da olsa,
Herevî'nin hayatından kırk yıldan fazlasını tarihlendirme imkânı sunmaktadır.

2.1. Tefâtânî'ye Mülâzemet: Serahs Yılları

Mukaddimedeki biyografik bilgiler Herevî'nin *el-Keşşâf*'a yönelik yoğun okumalar
yaptığı, bu metne yönelik açıklamalarının beğeni topladığı ve bir şerh yazma konu-
sunda baskıların arttığı yönündeki açıklamalardan sonra gelir. Bu açıklamalar onun
bu sıralarda çok da küçük yaşlarda olmadığını, en azından talebeliğin ilk yıllarını
geride bıraktığını göstermektedir. Herevî'nin ilimleri tahsil edip özellikle de *el-Keşşâf*
ile iştiğal ettiği dönemde hangi şehirde bulunduğu bilinmese de memleketi olan
Herat'ta bulunması en yakın ihtimaldir. Onun açıklamalarına göre, *el-Keşşâf* şerhi
yazmasına yönelik taleplerin devam ettiği bir dönemde o, kendisini bu konuda tam
olarak yeterli görmemekte ve hayranlık beslediği anlaşılan büyük âlim Tefâtânî'nin
yanına giderek ondan ilim alma arzusuyla dolup taşmaktadır. Herevî kendisini Se-
rahs'a götürecektir olan bu süreci şöyle anlatır:²⁶

24 Şemseddin Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehlil-karni't-tâsi'* (Beyrut: Menşûrâtü Dâ-
ri'l-Mektebeti'l-Hayât, ts.), III, 169; IV, 199; X, 131; Celaleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Buğye-
tü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Lübnan/Sayda:
el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.) I, 549; Taşköprüzâde Ahmed, *eş-Şakâiku'n-Nu'mânîyye fi ulemâid-Dev-
letü'l-Usmâniyye* (Beyrut: Dâri'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975), 37-38; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an
esâmi'l-kütüb ve'l-finûn*, haz. Kılıslı Muallim Rifat – M. Şerafeddin Yaltkaya (İstanbul: Milli Eğitim
Bakanlığı Yayınları, 1362/1942), II, 1247, 1479, 1894. Bu kaynaklarda Herevî'ye dair söylenenlerin
toplu bir değerlendirmesi için bkz. Boyalık, "Herevî'nin *el-Keşşâf* Şerhinin Tespiti", 4-7.

25 Kâtib Çelebi, *Sülle-mü'l-vüsûl*, II, 70.

26 Burada ve sonrasında iki versiyon arasındaki ortak ifadeler birlikte çevrilecek, ayrışan ifadelerse
başında nüsha bilgisi ile birlikte ardışık olarak çevrilecektir.

... [*el-Keşşâf*'a şerh yazma konusunda] ben geri çekilip af diledikçe onlar daha da ısrarcı olup teşvik ediyorlardı. Bu şekilde bir süre tereddüt içinde ve Allah Teâlâ'dan yolumu, kendisinden istifade etmek ve değerli mücevherlerini toplamak için o büyük muhakkik âlimin (*el-muhakkik en-Nıhrî*²⁷) yöresine çıkarmasını niyaz ederek vakit geçirdim. Nihayet Allah Teâlâ bana onun yanına Horasan şehirlerinden Serahs'a -Allah onu bela ve musibetten korusun- gitmeyi nasip etti. Taşan bir denize, mahir bir bilgeye ve rahmet saçan bir buluta kavuşmuştum. Onunla konuşup münazarada bulunmayı ganimet bildim ve bütün vaktimi ondan istifadeye ayırdım. Her gün mütalaa için ona müracaat ediyor, aklıma düşen itirazları onun görüşlerine arz ediyordum. Kendimi tamamen buna vermiştim. Yoğun mütalaa ile işgal edip incelemelerime dalmışken zaman düşmanlığın keskin kılıcını çekti, Horasan'da -gözümü ilk açtığım, ekmeğini yiyip suyunu içtiğim o diyarda- her türlü fitne fesat yayıldı, karışıklık arttı, elde avuçtaki kayboldu, hayat çekilmez oldu ve bölge sakinleri nefes alamaz hale geldi.

[N1] Bunun üzerine Nıhrî [Teftâzânî] Mâverâünnehir tarafına doğru yola çıktı. Bense Herat'a doğru yola çıktım...²⁸

[N2]: Bunun üzerine Nıhrî [Teftâzânî] Semerkant tarafına doğru yola çıktı. Bense Şiraz'a -fakr-ı musibet görmesin-²⁹ doğru yola çıktım...³⁰

Burada son kısımda görülen farklılık telif edilebilir türdendir. Teftâzânî'nin gittiği yerle ilgili olarak N1'de bölge adı zikredilirken N2'de bölge özelleştirilerek şehir adı verilmiştir. Bunun maksatlı bir tasarruf olmadığı söylenebilse de Şahrüh'a ithaf edilen metinde Timur'un saltanat merkezi olan Semerkant'ın özellikle zikredildiği de düşünülebilir. Her iki versiyonun devamına göre Serahs'tan sonraki uzun yolculuk Şiraz'da neticelenir. Bu durumda N1'de Şiraz'a giden yolda Herat ayrıntısı verilirken N2'de buna gerek duyulmamıştır.

Yukarıdaki metinden Herevî'nin Serahs'a ne zaman geldiği ve buradan ne zaman ayrıldığına dair kesin bir çıkarım mümkün olmasa da metindeki "o dönemde Serahs'ın yaşanmaz bir hal aldığı ve Horasan'ın karışıklık içerisinde bulunduğu" bilgisi Herevî'nin Serahs günlerinin tarihlendirilmesi konusunda işaretler verebilir. Fakat metinde Serahs'tan Semerkant'a gittiği söylenen Teftâzânî'nin hayatına dair bilgiler bu konuda daha doğrudan ipuçları sağlamaktadır.

27 Derin âlim anlamına gelen "en-Nıhrî" ifadesi özellikle Teftâzânî için kullanılan bir lakap haline gelmiştir. Müteahhir dönem metinlerinde tek başına "en-Nıhrî" denildiğinde Teftâzânî anlaşılır.

28 N1: 2b. Nüshanın bu sayfasında metne son satırdan sonra hâmiş kısmında devam edilmiştir.

29 Şiraz'la ilgili bu nitelik, N1'de ileride Şiraz'ın zikredildiği yerde gelecektir.

30 N2: 3a.

Kitaplarının tamamlanışı veya yazdığı icazetler için verdiği yer ve tarih bilgilerinden öğrenildiğine göre Teftâzânî 2 Ramazan 742'de (9 Şubat 1342) Harizm'in Cürcâniye şehrinde, 11 Safer 748'de (23 Mayıs 1347) Herat'ta, Cemaziyelahir 752'de (Temmuz/Ağustos 1351) Mezâricâm'da, 756'da (1355/56) Gucdüvân'da, Zilkâde 758'de (Ekim/Kasım 1357) Gülistan-ı Türkistan'da, 9 Zilkade 759'da (13 Ekim 1358) Herat'ta, Şaban 768'de (Nisan 1367) Harizm'de, Zilhicce 770'de (Temmuz/Ağustos 1369) Harizm'de, 775'te (1373/74) Harizm'de,³¹ Rebiulevvel 777'de (Temmuz/Ağustos 1375) Harizm'de,³² 778'de (1376/77) Harizm'de, Rebiulevvel 781'de (Temmuz 1379) Harizm'de,³³ 782'de (1380/81) Serahs'ta, Zilkade 784'te (Ocak/Şubat 1383) Semerkant'ta, 785'te (1383/84) Serahs'ta, Receb ve Şevvâl 789'da (Temmuz/Ağustos ve Ekim/Kasım 1387) Semerkant'ta, 791'de (1388/89) Semerkant'ta³⁴ ve vefat ettiği 792 (1390) yılında Semerkant'tadır. Naaşı aynı yıl içinde Serahs'a taşınmış ve burada defnedilmiştir.³⁵

Bu tabloya göre Teftâzânî'nin bizi ilgilendiren Serahs-Semerkant yolculuğu 782-784 (1380/81-1383) tarihleri veya 785-789 (1383/84-1387) tarihleri arasında gerçekleşmiş olmalıdır. Yukarıdaki verilere göre Teftâzânî 770 (1369), 775 (1373/74), 777 (1375), 778 (1376/77) ve 781 (1379) yıllarında Harizm'dedir. Onun 770-781 (1369-1379) yılları arasındaki on yıllık süre zarfında Harizm'den ayrılp ayrılmadığına dair bir bilgi bulunmasa da bu aralıkta genel olarak Harizm bölgesinde ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Timur'un gerçekleştirdiği dördüncü Harizm seferi Teftâzânî için Harizm yıllarını sonlandıracaktır. Timur'un Şevval 780'de (Şubat 1379) başlayıp Rebiulevvel 781'de (Temmuz 1379) zaferle sonuçlanan dördüncü Harizm seferinin³⁶ akabinde Serahs Meliki Muhammed, yeğeni Melik Giyâseddîn Pîr Ali aracılığıyla Timur'dan Teftâzânî'yi Serahs'a göndermesi için ricacı olmuş ve bu talebi karşılık bulmuştur. Fakat Timur kışı Zincir Saray'da geçirerek Semerkant'a döndüğünde³⁷ onu tebrike gelen ulema

31 Bu tarihte Harizm'de Gucdüvânî'ye *el-Mutavel* icazeti vermiştir. Bkz. Ziyâüddin el-Kalîş, "Mukaddimetü't-tahkîk", *Şerhu Telhîsü'l-Miftâh: el-Mutavel* (Katar: Vizâratü'l-evkâf, 1442/2021), 31.

32 Bu tarihte Harizm'de öğrencisi Zümrükî'ye *el-Mutavel* icazeti vermiştir. Bkz. Kâlîş, "Mukaddimetü't-tahkîk", 31-33.

33 Timur'un dördüncü Harizm seferi sırasında Teftâzânî'nin Harizm'de olduğu bilinmektedir. Aşağıda değinileceği üzere, verilen tarihte Timur Harizm kalesini ele geçirmiştir.

34 Bu yıl içinde Semerkant'ta Timur'un huzurunda Seyyid Şerîf el-Cürcânî ile münazarada bulunmuştur. Bkz. Ebü'l-Hasenât Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behîyye fî terâcîmü'l-Hanefîyye*, nşr. Muhammed Bedreddin en-Na'sânî (Kahire: Matbaatü's-saâde, 1324), 129-30.

35 Kitapların tamamlandığı yer ve tarihleri Taşköprüzâde topluca vermiştir. Bkz. Taşköprüzâde Ahmed b. Mustafa, *Miftâhü's-saâde ve misbâhü's-siyâde fî mevzu'âtü'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1985), 191-92.

36 Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur: Zafernâme* (İstanbul: Selenge, 2013), 122.

37 Yezdî, *Zafernâme*, 123-24.

Teftâzânî'den “dünya ulemasının lideri, insanlığın en büyük âlimi, yazdıklarıyla dünyayı aydınlatıp güneşin parlaklığını hükümsüz bırakan” gibi olağanüstü niteliklerle bahsederek Harizm zaferinden asıl ganimeti Serahs melikinin aldığı söyleyince, Teftâzânî'yi Serahs'a göndermekten pişmanlık duymuş ve derhal Semerkant'a davet etmiştir. Teftâzânî önce bu daveti hacca gitmeye niyeti olduğunu bildirerek geri çevirmiş olsa da Timur'un ikinci ve ısrarcı davetini geri çevirememiş, hac yolculuğuna çıkmış olmasına rağmen yönünü Semerkant'a çevirerek Timur'un yanına gitmiştir.³⁸ Timur'un bu zamana kadar onu tanımadığına bakılırsa bu yolculuk, Teftâzânî'nin onun saltanat merkezi olan Semerkant'a ilk yolculuğuydu.

Teftâzânî, Timur'un Harizm kalesini ele geçirdiği Rebiulevvel 781'de (Temmuz 1379) Harizm'de olduğuna ve bu olayın akabinde Serahs'a gittiğine göre, onun aynı yılda veya en geç takip eden yılda Serahs'ta olması beklenir. Nitekim 782'de (1380/81) Serahs'ta olduğunu biliyoruz.³⁹ Muhtemelen Teftâzânî aynı yıl içinde Timur'un ilk davetine icabet etmeyerek hacca doğru yola çıkmış, fakat Timur'un ikinci ve tavizsiz daveti üzerine yönünü Semerkant'a çevirmek durumunda kalmıştır. O, 782 yılı sona ermeden Semerkant'a ulaşmış olmalıdır. Nitekim Timur 782 sonlarında (Şubat 1381) Horasan-İran seferleri için hazırlıklarına başlayarak akabinde Herat'ı zaptetmek üzere Semerkant'tan ayrılacaktır.⁴⁰

Herevî kendisinin ve hocası Teftâzânî'nin Serahs'tan ayrılmasına gerekçe olarak şehrin yaşanmaz hale gelmesini göstermişti. Dahası hocasının Semerkant'a yöneldiğini söylemişti. Halbuki yukarıdaki bilgilere göre Teftâzânî Serahs'a yeni gelmişken ayrılmak durumunda kalmış, dahası Serahs'tan yola hacca gitmek için çıkmış ve Semerkant'a sonradan yönelmiştir. Dolayısıyla Herevî'nin bahsettiği Serahs-Semerkant yolcuğu 782'de (1380/81) gerçekleşen olmamalıdır.

Timur Semerkant'tan ayrıldıktan sonra Teftâzânî'nin Serahs'a döndüğüne dair bir işaret yoktur. Her durumda o, Zilkade 784'te (Ocak/Şubat 1383) Semerkant'tadır.⁴¹ Bu sıralarda Horasan'ı zapt ederek Semerkant'a geri dönmüş bulunan Timur çok geçmeden 785'te (1383) Sistan ve Zabulistan bölgelerine doğru sefere çıkacaktır.⁴²

38 Gıyâsiiddin Hândmîr, *Târîhu habîbî's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer*, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâki (Tahran: Kitâbfuruş-i Hayyam, 1362), III, 544-45; Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Dîn-Devlet İlişkisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), 85-86.

39 Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, 192.

40 Yezdî, *Zafernâme*, 126-130.

41 Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, 192.

42 Yezdî, *Zafernâme*, 140-146.

Teftâzânî de bu suralarda Semerkant'ı terk etmiş olacak ki aynı yıl içinde Serahs'tadır.⁴³ Teftâzânî'nin bundan sonra Semerkant'ta olduğunu bildiğimiz tarih Receb 789'dur (Temmuz/Ağustos 1387).⁴⁴ Aynı yılın sonunda Timur, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'yi (ö. 816/1413) de Şîraz'dan Semerkant'a sevk edecektir.⁴⁵

Teftâzânî 784'ün sonlarında Semerkant'ta, 785'te Serahs'ta ve 789'da Semerkant'ta olduğuna göre, Herevî Teftâzânî'den ilim almak üzere Serahs'a 785-789 (1383-1387) yılları arasındaki bir tarihte gitmiş olmalıdır. Buna göre Teftâzânî yine bu aralıktaki bir tarihte Serahs'ın yaşanmaz hale gelmesinden dolayı şehri terk ederek Timurlu başkenti Semerkant'a hareket ederken Herevî de Herat üzerinden Şîraz'a doğru yola çıkmıştır. Herevî'nin sözünü ettiği karışıklıklara Timur'un 786 (1386) yılı itibariyle üç yıl süren Azerbaycan ve İran seferleri⁴⁶ sırasında Horasan'da oluşan boşluğun sebebiyet verdiği tahmin edilebilir.

2.2. Dinginlik Özlemi: Şîraz Yılları

Herevî'nin Serahs'tan ayrılınca nereye yöneldiğiyle ilgili olarak mukaddimenin birinci versiyonunda Herât, ikincisinde ise Şîraz ismi verilir. Değindiği üzere bu farklılık telif edilebilir. Nitekim birinci versiyonda o, Herat'a yöneldiğini bildirdikten sonra uzun ve meşakkatli yolculukların ardından Fars topraklarına vardığını ve Şîraz'a girdiğini belirtir. Şu durumda Herat, Şîraz yolculuğundaki bir duraktır ve mukaddimenin ikinci versiyonunda Herat ayrıntısı verilmeden doğrudan Şîraz zikredilmiştir. Yukarıda alıntılanan kısmın devamındaki açıklamalara göre Herevî'nin Serahs'tan ayrıldıktan sonraki hikayesi her iki versiyonda ortak olarak şöyledir:

... Kendimi meşakkat ve zorlukların içine atarak çöllere ve vahalara düştüm.
 Bir gün Huzvâ'da bir gün el-Akîk'te
 Bir gün el-Uzeyb'te bir diğerinde el-Huleysâ'da
 Bir bakmışsın Necid'e yol bulmuşum
 Bir bakmışsın el-Akîk patikalarına
 Bir de bakmışsın Teymâ sarayındayım⁴⁷

43 Taşkoprîzâde, *Miftâhu's-saâde*, 192.

44 Taşkoprîzâde, *Miftâhu's-saâde*, 192.

45 Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, III, 547.

46 İsmail Aka, *Timur ve Devleti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 18-22; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular: 1360-1506* (İstanbul: Ötüken, 2007), 38-41.

47 Burada alıntılanan kasideden ileride bahsedilecektir.

Her yerleşim beni bir diğerine, yüksekler alçaklara çekiyordu. Nihayet Fars topraklarına (*memâlikü Fâris*) ulaşarak Şiraz'a [N1: -fakr-ı musibet görmesin] girdim ve senelerce (*sinîn*) ilimlerin tedrisiyle iştigal ettim. Dostlardan bir topluluk ve kardeşlerden bir grupta bende bu *Kitâb*'in [*el-Keşşâf*]'ın ilkelerine dair daha önce hiç kimsede bulunmayan bir vukûfiyet hâsil olduğu, onun hakikatlerine erişme konusunda kimsenin erişemediği zirvelere ulaştığım kanaati hasıl oldu ve [bir şerh yazmam konusunda] teşvike ve zorlamaya başlayıp son derece ısrarcı oldular. Bense bahaneler üretip özür beyan ettim...⁴⁸

Bu ifadelerle birlikte iki versiyondaki ortak açıklamalar da son bulmuştur. İki versiyon bundan sonra gerek kapsam gerekse muhteva bakımından tamamen ayrı olacaktır. Yukarıdaki son ortak açıklamalara göre, Herevî Serahs'tan ayrılarak Şiraz'a doğru yola çıkmıştır. Birinci versiyondan öğrenildiğine göre bu uzun yolculukta o, önce memleketi Herat'a uğramıştır. Her iki versiyonda bulunan bilgilere göre Şiraz yolculuğu oldukça meşakkatlidir. Herevî'nin metinde alıntılanmış kasidede⁴⁹ geçen yerler Hicaz bölgesindedir. Fakat bu kasidenin alıntılanması Herevî'nin Şiraz'a ulaşmadan önce Hicaz'a da giderek zikredilen geçen yerlerde bulunduğunu göstermez. Nitekim bu şiir uzun ve meşakkatli yolculukları ifade etmek için darb-ı mesel olmuş ve bu bağlamda çokça alıntılanmıştır. Ayrıca Hicaz, Serahs-Herat-Şiraz güzergahının çok dışında yer almaktadır. Değınileceğı üzere, Herevî hacca niyetlenerek Hicaz'a gitme düşüncesini daha sonraki bir dönem için ifade edecektir.

Herevî'nin Şiraz'a Serahs'taki karışıklıklardan uzaklaşmak için geldiğı düşünülürse, bu şehrin aradığı ilim ortamını haiz olduğunu düşünüyor olmalıdır. Onun Şiraz yolculuğunun gerçekleştiğı dönemde İlhanlılar'ın İran coğrafyasındaki hakimiyeti sona ermiş ve bölgede Timurlu fetihleri başlamış bulunuyordu. Muzafferî hanedanının yönetiminde bulunan Şiraz, özellikle Şah Şücâ döneminde (760-786/1358-1384) hanedanın merkezi haline getirilerek burada ilim ve sanat insanları himaye edilmişti.⁵⁰ Şah Şücâ'nın denge politikası güderek Timur'un hâkimiyetini benimsemesi⁵¹ onun döneminde Şiraz'ı büyük yıkımlardan korumuştur. Kendisi de âlim, fâzıl, Arapça ve Farsça şiirler kaleme alabilen bir edip olan Şah Şücâ, İbn Arabşah'ın (ö. 854/1450) belirttiğine göre, *el-Keşşâf* tefsirini kamilen açıklayabilmektedir.⁵²

48 N1: 2b-3a; N2: 3a.

49 Alıntılanan kasidede Ebû Muhammed Abdullah el-Hâzin (4./6. yüzyıl) Sâhib b. Abbâd'ı medhettmektedir. Şiir ve hikayesi için bkz. Abdülmelik es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-asr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), III, 228-29.

50 Mehlika Üstündağ, *İran'ın Bilinmeyen Hanedanlığı Muzafferiler* (Ankara: İraniyat, 2018), 60-64.

51 Yezdî, *Zafernâme*, 135-136.

52 İbn Arabşah, *Acâibu'l-makdûr fî nevâibi Teymûr*, nşr. Ahmed Fâiz el-Himsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1986), 79.

Ulemâya değer veren ve dahası Herevî'nin gözde eseri *el-Keşşâf* ile ilmî düzeyde ilgilenen bir hükümdar Herevî için ideal bir hami olmalıdır. Yukarıdaki tarihlendirmeye göre Herevî Şîraz'a ulaştığında Şah Şücâ (ö. 786/1384) ya ömrünün sonlarını yaşıyordu ya da vefat etmişti. O, vefat etmeden önce Şîraz'ın yönetimini oğlu Zeynelabidin'e bırakarak onun Timur'un himayesinde olmasını güvence altına almıştır.⁵³ Zeynelabidin bu himayenin gereklerini yerine getirmeyince Timur'un gazabını üzerine çekecek, fakat Şîraz güzergahındaki Isfahan'da yaşanan yıkımdan çıkarılan derslerin de etkisiyle, Şîraz yönetimi Timur'a boyun eğerek şehirde büyük bir yıkımın oluşması engellenecektir.⁵⁴ Şîraz'ı zaptederek Zeynelabidin'i de devreden çıkararak Timur, şehrin sakinlerinden olan büyük âlim Seyyid Şerîf el-Cürcânî'yi 789 yılı sonlarında (1388 başları) Semerkand'a sevk etmiştir.⁵⁵ Teftâzânî'nin de o sıralarda Semerkant'ta olduğu hatırlanırsa, böylece iki efsanevî âlim Timur'un saltanat merkezinde buluşmuş olur.

Herevî Şîraz'a ulaştığında, uzun yıllardır burada ikamet etmekte olan Cürcânî'ye mülaki olup ondan ders almış olabilir. Nitekim Kâtib Çelebi "Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) bir eserinde onun Cürcânî'nin talebelerinden olduğu belirtilmiştir" diyerek bunun mümkün olduğunu da eklemiştir.⁵⁶ Cürcânî'nin Şîraz öncesinde Anadolu ve Mısır'da bulunduğu, Şîraz'a geldikten sonra burada yaklaşık on yıl kaldığı ve buradan Semerkand'a giderek o bölgede 18 yıl kaldığı⁵⁷ ve değinileceği üzere Herevî'nin Şîraz sonrasında daha Batı'daki şehirlere yöneldiğine bakılırsa, gerçek olması durumunda bu hoca-talebe ilişkisinin Herevî'nin Şîraz'a ulaştığı tarih ile Cürcânî'nin buradan ayrıldığı tarih arasında gerçekleşmesi en yakın ihtimaldir. Cürcânî'nin talebelik yıllarında bir şerhiyle birlikte *el-Keşşâf*'tan bazı sûreleri okuduğu bildirilmiştir.⁵⁸ O, Semerkant'ta Teftâzânî'ye mülaki olup onun 789 (1387) yılında tamamladığı *el-Keşşâf* şerhini mülahaza ettikten sonra *el-Keşşâf* üzerine bir şerh de yazacaktır.⁵⁹ Herevî'nin bir ilim tâlibi, *el-Keşşâf* sevdalısı ve Teftâzânî'nin seçkin talebesi olarak Şîraz'a gelip

53 Yezdî, *Zafernâme*, 160.

54 Yezdî, *Zafernâme*, 160-164; Nizamüddin Şâmî: *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1987), 161-66; Üstündağ, *Muzafferiler*, 65-68.

55 Yezdî, *Zafernâme*, 166; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, III, 547; Taşköprizâde, *eş-Şakâik*, 29-30; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, V, 455.

56 Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, II, 70.

57 Sadreddin Gümmüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1993, XIII, 134-136.

58 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, V, 328-329.

59 Mehmet Taha Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi* (İstanbul: İSAM, 2019), 131-133.

de şehrin önde gelen âlimlerinden olan Cürcânî'den istifade etmemiş olması düşük bir ihtimaldir. Bu hoca-talebe ilişkisinin gerçek olması durumunda yukarıda yapılan tarihlendirmenin doğruluk ihtimali daha da pekişmektedir.

Herevî'nin Şîraz serüveni kendi ifadesiyle “senelerce” sürmüştür. Tedris faaliyetleriyle geçen bu yıllarda onun özellikle *el-Keşşâf*1 okuttuğu ve bu eserin inceliklerini tespit etme konusunda şöhrete kavuştuğu yukarıda alıntılanan ifadelerinden anlaşılıyor. Onun Şîraz'da kaç yıl kaldığını kesin olarak tespit etmek mümkün olmasa da bu konuda güçlü bir tahminde bulunma imkânı sunan veriler bulunmaktadır. Gerekçelerini ileriye bırakmak kaydıyla söylersek, onun Şîraz'dan Timur'un Ankara Savaşı'ndaki (804/1402) zaferinin hemen ardından ayrılarak Timurlu hakimiyetindeki Tebriz'e yöneldiğini düşünüyoruz. Buna göre o, Şîraz'da 15-19 yıl arasında bir süre ikamet ederek tedris faaliyetlerinde bulunmuştur.

2.3. Yeni Maceralar: Tebriz ve Şirvan Yılları

Herevî Şîraz'dan sonraki Tebriz ve Şirvan yıllarından mukaddimenin sadece ikinci versiyonunda bahsetmiş, Anadolu ve Bursa yıllarını mukaddimenin her iki versiyonunda fakat farklı söylemlerle söz konusu etmiş, Şahruh'un himayesindeki dönemden ise doğal olarak sadece ikinci versiyonda bahsetmiştir.

Mukaddimenin ikinci versiyonunda Herevî'nin Şîraz'dan sonra Tebriz'e giderek “dört yıldan fazla” kaldığı, sonra Şirvan'a giderek orada “sekiz yıl” kaldığı, burada iken hacca gitmeye niyetlenip yola çıktığı fakat “sebeplerin tevafuk etmesiyle” Anadolu'ya (*Bilâdü'r-Rûm*) yönelerek “I. Mehmed'in saltanat yurdu olan” Bursa'ya gittiği, Bursa'da “10 yıla yakın bir süre” kaldığı ve sonra “Şahruh'un huzurunda adı zikredilince” Bursa günlerinin sonlandığı bildirilir.⁶⁰

Sadece ikinci versiyonda bulunan bu bilgiler de dikkate alındığında, elimizde Serahs'tan çıkış ve Şîraz'a geliş tarihine dair gerekçeli bir tahmin, Şîraz'da yıllarca kaldığı bilgisi, Tebriz'de dört yıldan fazla kaldığı bilgisi, Şirvan'da sekiz yıl kaldığı bilgisi, Bursa'da on yıla yakın bir süre kaldığı bilgisi ve sonra Şahruh'un yanına gidildiği bilgisi bulunuyor. Bu tabloya göre Herevî'nin Bursa'ya geliş tarihinin açığa çıkarılması durumunda biyografinin tarihlendirilmesi konusunda büyük bir mesafe kat edilecektir.

60 N2: 3a-b.

Herevî'nin mukaddimenin ilk versiyonunda sözünü ettiği Bursa ve Anadolu'ya yönelme gerekçeleri,⁶¹ bu bölgede istikrarın tesis edilmiş olduğu ve merkezî otoritenin sağlanmış olduğunu açıkça göstermektedir. İkinci versiyonda da o, Bursa'ya ulaştığında şehrin "I. Mehmed'in saltanat yurdu" olduğunu belirtir.⁶² I. Mehmed'in şehzadeler arasında "Fetret Dönemi" boyunca devam eden mücadelelere son vererek hakimiyetini kesin olarak tesis etmesi 816 (1413) yılında gerçekleşmiştir.⁶³ Dolayısıyla Herevî Bursa'ya bu tarihten sonra gelmiş olmalıdır. Âşıkpaşazâde'nin satır arasında verdiği bir bilgiye güvenilecek olursa, bu tarih biraz daha ileriye atılmalıdır. Herevî Bursa'ya geldiğinde Sultan I. Mehmed'e yakınlık kurmuş ve Şeyh Bedreddin'in yargılandığı heyete başkanlık etmiştir.⁶⁴ Âşıkpaşazâde, Şeyh Bedreddin'in yargılanma sürecinden söz ederken, Herevî'den "Acemden *yenice* gelmiş bir dânişmend kişi" olarak bahseder.⁶⁵ Şeyh Bedreddin yargılama sürecinin hemen akabinde bir görüşe göre Herevî'nin fetvasıyla bir görüşe göre ise Herevî'nin fetva vermemesi üzerine divanın kararıyla idam edildiğine göre, Âşıkpaşazâde idamın gerçekleştiği en muhtemel yıl olan 819/1416'da⁶⁶ Herevî'nin Bursa'ya "yenice" geldiğine işaret etmiş olmaktadır. Buradaki "yenice" ifadesi en geniş şekilde *birkaç yıl* şeklinde yorumlanırsa, Herevî'nin Bursa'ya 817-819 (1414-1416) yılları arasındaki bir tarihte geldiği sonucu çıkar. Âşıkpaşazâde'nin "yenice" ifadesine şüpheyle bakılması durumunda bile bu tarihlendirme oldukça makuldür. Çünkü I. Mehmed'in 816 (1413) yılında Osmanlı coğrafyasında istikrarı sağlamasından sonra Bursa'nın himaye için cazip hale gelmesi, Herevî'de Şirvan'dan Bursa'ya gelme kanaatinin oluşması ve bunun fiiliyata dökülmesi için birkaç yılın geçmesi tabii bir durumdur. Görüleceği üzere, biyografi geriye doğru izlenmeye devam edildiğinde bütün veriler bu tarihlendirmenin doğruluğunu pekiştirmektedir.

Herevî'nin Anadolu ve Bursa'ya Şirvan'dan geldiğini ve Şirvan'da tam sekiz yıl kaldığını biliyoruz. Şu durumda Bursa'ya geliş için öngördüğümüz tarih dikkate alındığında o, Şirvan'da, 809-811 (1406-1408) arasındaki bir tarih itibariyle 817-819 (1414-1416) arasındaki bir tarihe kadar kalmış olmalıdır. Herevî Şirvan'dan önce Tebriz'de "dört yıldan fazla" kaldığını belirtmişti. Bu açıklama, mantıksal olarak dördüncü yılın

61 N1: 3a.

62 N2: 3a.

63 Halil İnalçık, "Mehmed I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2003, XXVIII, 391-394.

64 Ayrıntı için bkz. Boyalık, "Herevî'nin *el-Keşşâf* Şerhinin Tespiti", 3-4.

65 *Âşıkpaşazâde Târîhi*, 92.

66 Şeyh Bedreddin'in idamı için 818, 819, 820 ve 823 gibi farklı tarihler verilse de gerek I. Mehmed'in gerekse Şeyh Bedreddin'in biyografisi bu olayın 819 tarihinde gerçekleştiğine işaret etmektedir.

doldurulup beşinci yıla geçildiği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim beşinci yıl başlamasaydı “dört yıldan fazla” denilmez, beşinci yıl doldurulsaydı “beş yıldan fazla” denilmesi gerekirdi. Şu durumda onun Tebriz’de 4-5 yıl arası kaldığını düşünürsek, Tebriz’e 804-806 (1401-1403) yılları arasında gelmiş ve buradan 809-811 (1406-1408) yılları arasında ayrılarak Şirvan’a yönelmiş olmalıdır. Bu hesaplama onun Tebriz öncesinde Şiraz’da kaç yıl kaldığını da yaklaşık olarak hesaplama imkânı verir. Bundan önce, yukarıda yapılan hesaplamaların olgular tarafından desteklenip desteklenmediğine bakılmalıdır. Önceden söylemek gerekirse, söz konusu yıllarda Tebriz, Şiraz ve Anadolu’da yaşananlara bakıldığında, neredeyse bütün olgular yukarıdaki hesaplamanın doğruluğunu teyit etmekte hatta daha kesin belirlemelere imkân tanımaktadır.

Yukarıdaki tarihlendirmeye göre odaklanmamız gereken yıllar 804-819 (1401-1417) arasındır. Herevî bu aralığın başlarında Şiraz’dan Tebriz’e gelmişti. Tebriz’e geliş için öngördüğümüz 804-806 (1401-1403) yılları arasında Tebriz Timurlu hakimiyetindeydi. Bu sıralarda yaşanan en dikkat çekici olay, 27 Zilhicce 804’de (28 Temmuz 1402) Timur ile Yıldırım Bayezid arasında gerçekleşen Ankara Savaşı’dır. Bu savaştan galip ayrılan Timur yalnızca Osmanlılar’ı değil, aynı zamanda savaştan önce Osmanlılar’a sığınmış bulunan⁶⁷ Celayirliler ile Karakoyunlular’ı da dolaylı olarak mağlup etmiş bulunuyordu. Bu son ikisinin Azerbaycan’daki iktidar mücadelelerinin en önemli faktörleri olduğu dikkate alınır, Timur bu zaferiyle Azerbaycan bölgesindeki hükümranlığını da perçinlemiş olur. İthaflarından patronaj konusunda son derece faydacı bir âlim olduğu görülen Herevî’nin Ankara Savaşı’nın sonuçlarını görmeden Tebriz’e hareket etmesi neredeyse ihtimal dışıdır. Çünkü bölgede iktidar iddiasındaki Timurlular, Karakoyunlular ve Celayirliler’den son ikisi, Osmanlılar’la ittifak halinde ilkinin karşı mücadele vermekteydi. Dolayısıyla Herevî’nin Tebriz’deki müstakbel hamisinin kimliği Ankara Savaşı’nın sonuçlarıyla doğrudan ilişkilidir. Herevî Ankara Savaşı’nın sonuçlarını izlemiş, Timurlular’ın kesin zaferi üzerine bir Timurlu şehri olarak kalacağı kesin hale gelen Tebriz’e doğru harekete geçmiş olmalıdır. O, böylece hem Şiraz’daki iktidar mücadelelerinden uzaklaşacak hem de en azından belli bir dönem müreffeh olması beklenen ticaret ve ilim merkezi Tebriz’in imkanlarından faydalanacaktı. Ankara Savaşı’nın 804 yılının son günlerinde (1402 ortaları) gerçekleştiği dikkate alınır, Şiraz’dan buraya geliş tarihi için 804 (1401) yılı elenerek 805-806 (1402-1403) aralığı öne çıkarılabilir.

67 Yaşar Yücel, *Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 126-33.

Timur'un beklenmedik ölümü Herevî'nin iktidar mücadelelerinden uzak bir şehir hayalini sona erdirecektir. Timur 806'da (1404) diğer birçok bölgeyle birlikte Azerbaycan'ı da Miran Şah'ın oğlu Mirza Ömer'e tevdi etmişti.⁶⁸ Timur'un 17 Şaban 807'de (18 Şubat 1405) ölümünün ardından mirzalar arasında iktidar mücadeleleri başlamış, bu mücadelelerin bir parçası olarak şehre 808'de (1405) Miran Şah'ın diğer oğlu Mirza Ebubekir hâkim olmuştur. Timur'un ölümüyle Karakoyunlu Kara Yusuf, Celayirli Sultan Ahmed ve Şirvanşah I. İbrahim'in de bölgeye hâkim olma konusundaki ümitleri yeşermişti. Nitekim 808 yılı sonlarında (1406) Mirza Ebubekir'in İsfahan'ı zapt etmek için Tebriz'den ayrılmasını fırsat bilen Şirvanşah I. İbrahim Tebriz'i kısa süreli olarak ele geçirmiş, Celayirli Sultan Ahmet'in bir orduyla Tebriz'e yönelmesi üzerine şehri ona teslim etmeyi kabul ederek Şirvan'a geri dönmüştür. Sultan Ahmet 809 yılının başında (1406) Tebriz'e girerek savaşız şekilde şehri zapt etmiştir. Fakat Sultan Ahmet'in kötü idaresi neticesinde Tebriz'de şartlar kötüleşmiş, halkın da davetiyle aynı yıl içinde Timurlu Mirza Ebubekir şehri ele geçirmek üzere harekete geçmiş ve Sultan Ahmet'in kaçması üzerine 8 Rebiulevvel 809'da (23 Ağustos 1406) savaşımsızın şehre hâkim olmuştur. Ne var ki tam bu sırada Tebriz'de büyük bir veba salgını başladığından halk şehri terk etmiştir. Ebubekir de şehre girmemiştir. Bu sırada şehirde oluşan boşluğu değerlendirmek isteyen Kara Yusuf ordusuyla Tebriz'e doğru hareket etmiş, Nahcivan yakınlarında Kara Yusuf ile Mirza Ebubekir'in orduları arasında 1 Cemaziyelevvel 809'da (14 Ekim 1406) başlayan savaşı Kara Yusuf kazanarak sonrasında Tebriz'e hâkim olmuştur. Kara Yusuf takip eden yıl da Mirza Ebubekir'i mağlup ederek bölgedeki hakimiyetini kesin hale getirecektir.⁶⁹

809 (1406) yılında Celayirli Ahmet, Timurlu Mirza Ebubekir ve Karakoyunlu Kara Yusuf arasında Tebriz hakimiyeti için gerçekleşen mücadeleler ve dahası halkın şehri terk etmesine sebebiyet veren büyük veba salgını, Herevî'yi bu şehirdeki ikametini sonlandırmaya zorlamış olmalıdır. Elimizde başka veri olmasa bile söz konusu yılın Tebriz'den ayrılışı için en iyi aday olduğu kolayca savunulabilir. Diğer veriler de dikkate alındığında bu tarihlendirme neredeyse kesin hale gelmektedir. Herevî'nin Tebriz'de "dört yıldan fazla" kaldığına yönelik açıklaması, mantıksal olarak dört-beş yıl arası şeklinde yorumlanırsa ve Herevî düşündüğümüz gibi Tebriz'i 809 (1406)

68 Yezdî, *Zafernâme*, 426.

69 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 70-74; Bülent Yılmaz, *Celâyirliiler: Kabile-Devlet (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002)*, 221-22; Sara Hanım Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti* (Bakü: Neşriyyat-Poliqrafiya Evinin Metbeesi, 2006), 213-15.

yılında terk ettiyse, Şiraz'dan buraya tam da öngördüğümüz gibi Ankara savaşının akabinde 805 yılında (1402 sonları) gelmiş olmalıdır. Böylece Tebriz'e geliş için daha önce belirlediğimiz 805-806 (1402-1403) aralığı da 805 (1402) olarak belirlenecektir. Nitekim bu yıldan itibaren 4-5 yıl arası ikamet etmiş olmak için Tebriz'in tam olarak 809 (1406) yılı içinde terk edilmiş olması gerekir. Herevî'nin Ankara Savaşı'nın sonucunu görmeden Tebriz'e gelmesi ne kadar uzak bir ihtimalse her türlü karışıklık ve felaketin gözlemlendiği hatta veba salgınından dolayı yerli halkın bile şehri terk ettiği 809 (1406) yılında Tebriz'i terk etmemiş olması da o kadar uzak bir ihtimaldir. Bu iki taraflı teyit, Tebriz'e geliş ve Tebriz'den ayrılışla ilgili çıkarımlarımızı son derece güçlü hale getirmektedir. Tebriz'e geliş tarihinin netleşmesiyle birlikte Şiraz'da geçirilen süre de tahmin edilebilir. Ön gördüğümüz üzere Herevî, Serahs'tan Şiraz'a 785-789 (1383-1387) aralığında geldiyse, Şiraz'da 15-19 yıl arasında bir süre kalmış olacaktır.

Herevî Tebriz'den ayrılmak istediğinde gitmek için en makul tercihlerden biri Timurlular, Altınorda, Celayirli ve Kara Koyunlular arasında denge politikası yürüterek bölgesini savaş ve yıkımlardan korumayı başaran⁷⁰ Şirvanşah I. İbrahim'in (1382-1417) hakimiyetindeki Şirvan'dır. I. İbrahim'in bölgede oluşan boşluğu fırsata çevirerek 808 (1405) yılında Tebriz'i kısa süreliğine ele geçirdiğinden ve aynı yıl Şirvan'a döndüğünden söz edilmişti. Herevî'nin bu sırada onu tanımış olması ve belki de irtibat kurmuş olması ihtimal dahilindedir. Onunla Şirvan'a gitmiş olamaz, çünkü bu durumda Tebriz'de dört yıl doldurmuş olmazdı. O, takip eden yıldaki karışıklıklar ve veba salgını dolayısıyla Şirvan'a yönelmiş olmalıdır.

Şirvan macerası kendi ifadesine göre sekiz yıl sürdüğüne göre, Herevî 809 (1406) yılı itibarıyla 817 (1414) yılına kadar Şirvan'da kalmıştır. Bu sekiz yıllık sürede şehrin idaresi kısa bir kesinti dışında Şirvanşah I. İbrahim'de olmuştur. Şeyh İbrahim 815 (1412) yılında Kara Yusuf'la girdiği mücadeleyi kaybederek oğulları ve maiyetiyle birlikte esir düşmüş, Tebriz'de bir süre esir kaldıktan sonra yapılan anlaşmayla Karakoyunlu hakimiyetini tanıyarak 816 (1413) yılında tekrar Şirvan'a dönmüştür.⁷¹ Herevî bundan bir yıl sonra Şirvan'dan ayrılarak hacca gitmeye niyetlenecek, fakat sonra planını değiştirerek Bursa'ya gitmek üzere Anadolu'ya yönelecektir. Herevî bir süre önce Bursa'yı *saltanat yurduna* çevirmiş bulunan yeni hamisine aynı yıl içinde veya takip eden yılda kavuşacaktır.

70 Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Dövləti*, 210-13.

71 Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Dövləti*, 215-17.

2.4. Acemden Gelen Dânişmend: Bursa ve Edirne Yılları

Görüldüğü üzere Herevî'nin Bursa'ya ulaştığı yıla (817-818/1414-1415) ve öncesine dair yaptığımız tarihlendirmeler olgularca desteklenmektedir. Şimdi geriye, Herevî'nin Osmanlı ülkesindeki ilk hamisi I. Mehmed, sonraki hamisi II. Murad ve mukaddimenin ikinci versiyonu sayesinde öğrendiğimiz diğer bir hamisi Şahrüh'un himayesinde geçirdiği yıllar kaldı. Herevî Bursa'ya geldikten 6-7 yıl sonra I. Mehmed (ö. 824/1421) vefat etmiştir. Sultanın maiyyetinden olan Herevî'nin bu süre boyunca sadece Bursa'da değil hami sultanla birlikte Edirne'de de ikamet ettiği ve onunla bazı seferlere katıldığı tahmin edilebilir. Nitekim Şeyh Bedreddin olayı vuku bulduğunda Sultan'la birlikte Serez'dedir.⁷² I. Mehmed sonrasında Herevî'nin yeni hamisi Sultan II. Murad olmuştur. Herevî belki de Osmanlı ülkesindeki himayesinin devamlılığını güvence altına almak adına *el-İfsâh* adlı eserini yeni Sultan'a ithaf etmiştir.⁷³ Kâtib Çelebi, Herevî'nin II. Murad Döneminde Edirne müftüsü olduğunun rivayet edildiğini bildirmiştir.⁷⁴ Buna dair başka bir bilgiye ulaşılamasa da ona bu görevin tevdi edilmiş olması beklenebilecek bir durumdur. Buna tek itiraz, mukaddimenin ikinci versiyonundaki "on seneye yakın bir süre Bursa'yı vatan edindim"⁷⁵ açıklaması olabilir. Fakat Herevî'nin Bursa'yı Osmanlı topraklarına işaret için mecazen ifade etmiş olması mümkündür. Muhtemelen o, ağırlıklı olarak Bursa'da kalmış, sırasıyla himaye gördüğü iki sultanla ilişkileri ve fetva görevleri icabı Edirne'de de bulunmuştur. Herevî Osmanlı ülkesindeki bu yıllarda aralarında İbn Arabşah (ö. 854/1450),⁷⁶ Hızır Bey b. Kadı Celâl (ö. 863/1459),⁷⁷ Fahreddin el-A'cemi (ö. 865/1460-61 [?]),⁷⁸ Muhyiddin el-Kâfiyeci (ö. 879/1474)⁷⁹ ve Molla Hüsrev (ö. 885/1480)⁸⁰ gibi ünlü isimlerin de bulunduğu birçok talebeye ders vermiştir.

72 *Âştıkpaşazâde Târîhi*, 92.

73 Herevî, *el-İfsâh fî şerh'ül-izâh* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, 1261), 2a-b.

74 Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, II, 70.

75 N2: 3^b.

76 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, II, 127.

77 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, III, 178.

78 Taşkoprîzâde, *eş-Şakâik*, 38; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, III, 17.

79 Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 549; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, II, 70; III, 146; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, II, 127.

80 Taşkoprîzâde, *eş-Şakâik*, 70; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, II, 70.

2.5. Memlekete Dönüş: Şahruh'un Himayesindeki Yıllar

Mukaddimenin ikinci versiyonunda Herevî, “Şahruh'un yanında anılma şerefine nail oluncaya kadar *on seneye yakın bir süre* Bursa'yı vatan edindim”⁸¹ demektedir. Buna göre Herevî on yıla yakın bir süre Osmanlı ülkesinde kaldıktan sonra Şahruh'un yanına giderek *el-Keşşâf* şerhini yeni bir mukaddime ve ithafla ona sunmuştur. Onun Şahruh'un yanına ulaşip ulaşmadığı hakkında kesin bir bilgimiz olmasa da mukaddimenin ikinci versiyonunu bu düşünceyle yazdığı kesindir. “On yıla yakın bir süre” ifadesinin en akla yatkın açıklaması 8-9 yıl olabilir. Buna göre, onun Bursa'ya 817-818 (1414-1415) aralığında geldiği de dikkate alınır, Herevî Şahruh'un yanına 825-827 (1422-1424) aralığında gitmiş olmalıdır. Bu tarihler II. Murad'ın saltanatının ilk yıllarına tekabül etmektedir. Herevî'yi yeni bir hami arayışına sevk eden husus I. Mehmed'ten gördüğü yüksek alakayı II. Murad'tan görmemiş olması veya Sultan'a yönelik herhangi bir kırgınlık olabilir. Nitekim dönemin âlimlerinin sultanlardan beklentileri oldukça yüksektir. Örneğin Herevî'nin talebesi Molla Hüsrev, bir düğün cemiyetinde Fatih Sultan Mehmed'in sağ yanını Molla Gürânî'ye tahsis edip onu sol yanına oturtması üzerine kırgınlık göstererek İstanbul'u terk etmiştir.⁸² Benzer bir oturma krizi Timur Cürçânî'yi sağına Teftâzânî'yi soluna oturttuğunda da yaşanmıştır.⁸³ Herevî böylesi veya daha ciddi sebeplerle oluşan bir kırgınlık veya memnuniyetsizlik sürecinde, Şahruh'un yanında bahsinin geçmesiyle oluşan yeni himaye fırsatını değerlendirmek istemiş olabilir. Bir kırgınlık olmasa da ahir ömründe memleketine dönmek ona birçok yönden cazip gelmiş olabilir.

Herevî'nin Şahruh'un huzurunda anılarak gündem olduğu yer ve zamanla ilgili tahminde bulunmak için öncelikle, onun Osmanlı topraklarına gelmeden önce 13 yıl ikamet ederek izler bıraktığı Azerbaycan bölgesi ile Şahruh'un bu bölgeye geldiği tarihlere odaklanmalıdır. Bu gözle bakıldığında, Şahruh'un Azerbaycan bölgesinde Timurlu hakimiyetini yeniden tesis etmek üzere 15 Şaban 823 (25 Ağustos 1420) tarihinde Herat'tan harekete geçtiğini, neticede Karakoyunlu tehlikesini bertaraf ederek başkent Tebriz de dahil olmak üzere bölgede hakimiyet kurarak 9 Zilhicce 823'te (15 Aralık 1420) Karabağ'da kışladığını ve 19 Rebiülevvel 824'te (24 Mart 1421) Tebriz'e yöneldiğini görüyoruz. Şahruh 19 Şevval 824 (17 Ekim 1421) yılında Herat'a

81 N2: 3b.

82 Taşköprüzâde, *eş-Şakâik*, 71-72; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, III, 219.

83 Taşköprüzâde, *eş-Şakâik*, 29.

dönünceye kadar Azerbaycan bölgesinde kalmış ve burada başta Karakoyunlulara karşı olmak üzere hakimiyet mücadelesini sürdürmüştür.⁸⁴ O, babasının gözde âlimi olan Teftâzânî'nin talebesi Herevî'nin namını da bu sıralarda işitmiş olmalıdır. Şahrüh Azerbaycan'da ilk başarılarını elde ettikten sonra Karabağ'da kışlarken tebrik için huzuruna çıkanlar arasında Şirvan ve Tebriz'in yöneticileri ve uleması da bulunmaktadır. Herevî'nin Şirvan'daki hamisi Şirvanşah İbrahim'in oğlu Şirvanşah Halilullah 14 Zilhicce 823'te (20 Aralık 1420), Tebriz kadısı ve şehrin ileri gelenleri ise 30 Zilhicce 823'te (5 Ocak 1421) huzura çıkmışlardır.⁸⁵ Yüksek ihtimalle bu kabuller sırasında veya sonrasında Şahrüh, Teftâzânî'nin seçkin talebesinin bölgedeki izlerinden haberdar olmuştur. Buradaki Teftâzânî ayrıntısının son derece önemli olduğunu şu tespitler gösteriyor:

Şahrüh döneminde öne çıkan ulemâ ya Horasan'ın yerlileriydi ya da Timur'un himaye ettiği âlimlerin talebeleri idi. [...] Timur'un Semerkant'a getirdiği üç âlim olan Teftâzânî, Cürcânî ve Cezerî'nin prestijleri onların neslinden gelenlere ve talebelerine geçmiştir. [...] Şahrüh'un saltanatı sırasında Teftâzânî ailesi başkentte daha baskındır. Çünkü Timur'un ölümünün ardından Cürcânî Semerkant'ı terk ederek Şiraz'a giderken Teftâzânî'nin oğlu Şemseddin Muhammed Herat'ta kalmıştır.⁸⁶ [...] Şu hâlde denebilir ki Şahrüh, saltanatı boyunca, Horasanlı kimselere ve Timur'un sarayındaki âlimlerle ilişkili ulemâya pozisyonlar vermiştir.⁸⁷

Herevî hem Horasan'ın yerlisi hem de Teftâzânî'nin seçkin bir talebesidir. Dahası memleketi, Şahrüh'un başkenti olan ve ilmiye sınıfında Teftâzânî ailesinin baskın olduğu Herat'tır. Onun Timur'un diğer bir gözde âlimi olan Cürcânî'nin talebesi olma ihtimali de bulunmaktadır. Herhalde geçmiş günleri hatırlayan Tebrizliler ve Şirvanlılar muzaffer sultan Şahrüh'a bundan daha dikkat çekici bir âlim profili sunamazlardı.

Şahrüh'un Herevî'nin namını işittikten sonra onu yanına davet etmiş olması veya Şahrüh'un huzurunda gündeme geldiğini haber alan Herevî'nin kendiliğinden onun topraklarına doğru harekete geçmiş olması muhtemeldir. Herevî'nin Şahrüh henüz Azerbaycan'da iken ona katılmış olması düşük bir ihtimaldir. Çünkü bu durumda Bursa'ya gelmesi için öngörülen en erken tarih esas alınsa bile Osmanlı toprakların-

84 İsmail Aka, *Mirza Şahrüh: Timur'un Hükümdar Oğlu, Uluğ Bey'in Babası (1405/1447)* (İstanbul: Kronik, 2022), 210-227.

85 Aka, *Mirza Şahrüh*, 217-18.

86 Beatrice Forbes Manz, *Power Politics and Religion in Timurid Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 215.

87 Manz, *Power Politics and Religion in Timurid Iran*, 219.

da yedi yıl kalmış olacaktır. Bu ancak “10 yıla yakın bir süre” ifadesi yedi yıl olarak yorumlanırsa mümkündür. Aksi durumda Herevî, Şahrüh'un 824 (1421) yılında Herat'a dönüşünden sonra birkaç yıl içinde onun yanına gitmiş olacaktır.

Herevî'nin vefat tarihiyle ilgili kesin bir bilgi yoktur. Bu çalışmada ortaya konulan veriler, Herevî'nin en azından 825 yılına kadar hayatta olduğunu gösteriyor. Suyûtî 820'den sonra,⁸⁸ Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zünûn*'da bir yerde 830 yılında⁸⁹ başka bir yerde 820-830 yılları arasında,⁹⁰ *Süllemü'l-vusul*'de ise Bursa'da 825 yılında⁹¹ vefat ettiğini belirtmiştir. Bağdatlı onun doğum tarihini 780, vefat tarihini ise 854 olarak vermiştir.⁹² Verilen bu çelişkili vefat tarihlerinin tahminlerden ibaret olduğu anlaşılıyor. Bağdatlı'nın verdiği doğum tarihi doğru olamaz. Teftâzânî 792 yılında vefat etmiştir ve Serahs'ta son bulunduğu tarih 789 öncesidir. Verilen doğum tarihinin doğru olması durumunda Herevî'nin Teftâzânî'ye 9 yaşından önce talebe olduğu sonucu çıkar. Halbuki o, bu talebelikten önce *el-Keşşâf*'ın inceliklerini tespit etme konusunda parmakla gösterilir hale geldiğinden bahsetmiştir. Bağdatlı'nın verdiği ölüm tarihinin de hiçbir dayanağı tespit edilemedi. Herevî'nin *el-İfsâh fi şerhi'l-Îzâh* adlı eserinin bir el-yazması nüshasında yer alan ferağ kaydında⁹³ eserin Haydar el-Herevî tarafından 830 yılında telif edildiği söylene de aynı eserin 827 istinsah tarihli bir nüshasının⁹⁴ bulunması bu kayda temkinli yaklaşmamız gerektiğini göstermektedir. Kâtib Çelebi'nin onun 825'te Bursa'da vefat ettiğine dair açıklaması da sağlam bir dayanaktan yoksun görünüyor. Nitekim Herevî'nin kendi ifadeleri tarihsel olgularla birlikte okunduğunda, onun 825 yılı itibariyle birkaç yıl içinde Şahrüh'un yanına giderek *el-Keşşâf* şerhini ona sunduğu anlaşılıyor. Bu yolculuğun tamamlanıp tamamlanmadığı, mukaddimesini yeniden kaleme aldığı *el-Keşşâf* şerhini yeni hamisine sunmaya muvaffak olup olmadığı şu anki veriler çerçevesinde bilinmiyor. Kâtib Çelebi'nin onun vefatıyla ilgili verdiği tarih ve yer bilgisi ancak, Herevî'nin Şahrüh'un yanına gitmeye niyetlenip mukaddimenin yeni versiyonunu ona ithafen yazması ve sonra henüz yola çıkmaya

88 Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 549.

89 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1247.

90 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1894.

91 Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusul*, II, 70.

92 İsmail Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn*, nşr. Kilisli Rifat Bilge-İbnülemin Mahmud Kemal (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1951), I, 342.

93 Herevî, *el-İfsâh fi şerhi'l-Îzâh* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., 2721), 215a. Beni bu nüshadan haberdar eden Dr. Musa Alak'a teşekkür ederim.

94 Herevî, *el-İfsâh fi şerhi'l-Îzâh* (Ragıp Paşa, 1261), 305a.

fırsat bulamadan Bursa'da vefat etmiş olması durumunda gerçek olabilir. Fakat kanaatimizce, Herevî'nin vefatıyla ilgili üç ayrı tarihlendirme yapan Kâtib Çelebi'nin açıklamaları, böyle uzak bir senaryonun yazılmasını gerektirecek ölçüde güven vermemektedir. Muhtemelen Herevî, Şahrüh'un yanına gitmiş ve hayat hikayesini memleketinde sonlandırmıştır.

Sonuç

Haydar el-Herevî *el-Keşşâf* şerhini önce Yıldırım Bayezid oğlu I. Mehmed'e, ardından Timur oğlu Şahrüh'a sunmuştur. O, ikinci versiyonda mukaddimenin sadece ithaf kısmını değiştirmemiş, biyografisi ve seyahatleriyle ilgili bilgileri de eserin sunulduğu hami sultanın kimliğini itibara alarak yeniden yapılandırmıştır. İki versiyonda sunulan bilgiler, Herevî biyografisinin inşasına ve tarihlendirilmesine imkân tanımaktadır. Herevî'nin ikamet ettiği şehirler ve burada yaşadıklarına dair söylediklerinin satır araları dikkatle okunduğunda doğruluk değeri oldukça yüksek bir tarihlendirme yapılabilmektedir.

Elde edilen verilere göre, Herevî *el-Keşşâf*'ı açıklama konusunda dikkatleri üzerine çektiği bir dönemde, *el-Keşşâf* şerhi yazma düşüncesini erteleyerek, en büyük arzularından biri olan Teftazânî'ye talebelik için 785-789 (1383-1387) yılları arasındaki bir tarihte Serahs'a gitmiş ve bu büyük âlime mülazemet etmiştir. Timur'un üç yıl süren Azerbaycan ve İran seferleri sırasında Horasan'da oluşan boşlukla birlikte Serahs'ta şartlar kötüleşmiş, bunun üzerine yine sözü edilen tarih aralığında Teftazânî Semerkant'a Herevî ise memleketi Herat üzerinden Şiraz'a yönelmiştir. Şiraz'da 15-19 yıl arasında bir süre tedris faaliyetlerinde bulunan Herevî özellikle de *el-Keşşâf*'ı okutarak bu konuda şöhrete ulaşmıştır. Uzun süreli Şiraz ikametinin ardından muhtemelen buradaki iktidar mücadelelerinden bunalarak yeni patronaj arayışına giren Herevî, I. Mehmed'le Timur arasında 804 (1402) yılında gerçekleşen Ankara savaşının sonuçlarını beklemiş, Timur'un galibiyetiyle birlikte bir Timurlu şehri olarak kalacağı kesinleşen ilim ve ticaret merkezi Tebriz'e doğru harekete geçmiştir. Herevî 805 (1402 sonları) yılında Tebriz'e ulaşmıştır. O, Timur'un beklenmedik ölümünü takip eden süreçteki karışıklık döneminde Tebriz'de sıkıntılarla dolu dört-beş yıl geçirdikten sonra 809 (1406) yılında Şirvan'a giderek Şirvanşah İbrahim'den himaye görmüştür. Herevî Şirvan'da sekiz yıl kaldıktan sonra 817 (1414) yılında hacca gitmeye niyetlenerek şehirden ayrılmış, fakat ardından yönünü I. Mehmed'in yenice istikrarı sağladığı Anadolu'ya çevirerek aynı yıl içinde veya takip eden yılda (818/1415) Bursa'ya ulaşmıştır.

Bursa'da I. Mehmed'e en yakın alimlerden biri olmuş, Şeyh Bedreddin'in yargılandığı heyete başkanlık etmiştir. Herevî I. Mehmed'in vefatından sonra da Osmanlı topraklarında kalmaya devam etmiş ve sultan II. Murad'tan himaye görmüştür. Toplamda on yıla yakın süre Bursa ve Edirne'de tedris faaliyetlerinde bulunarak önemli âlimler yetiştiren Herevî, Kâtib Çelebi'nin naklettiğine göre, II. Murad döneminde Edirne müftülüğü görevini ifa etmiştir. Şahrüh 823-824 (1420-1421) aralığında Azerbaycan bölgesinde bulunduğu sırada, babasının gözde âlimi Teftâzânî'nin seçkin talebesinin bölgedeki izlerinden haberdar olmuş, Herevî de Şahrüh'un yanında bahsinin geçtiğini haber almıştır. O, bu hadiseyi yeni bir patronaj ilişkisi için fırsat bilerek daha önce I. Mehmed'e ithaf ettiği *el-Keşşâf* şerhinin mukaddimesini eseri Şahrüh'a ithaf etmek üzere yeniden kaleme almıştır. Eseri yeni hamisine sunma imkânı bulup bulamadığı şu anki veriler çerçevesinde bilinmiyor. Fakat planladığı gibi eseri Şahrüh'a sunmuşsa, 825-827 (1422-1424) aralığında memleketi olan Timurlu başşehri Herat'a gitmiş ve hayatını Horasan bölgesinde sonlandırmış olmalıdır.

el-Keşşâf şerhi mukaddimesinin iki versiyonu, elyazması eserlerin gün yüzüne çıkarılması ve tahlilinin sadece bu eserlerin ait olduğu literatürü ilgilendirmedikini, siyasi tarihten şehir tarihçiliğine ve ulema-sultan ilişkilerinden biyografi yazımına varıncaya kadar geniş bir alanda katkılar sunacağını göstermektedir. Bu makalede biyografi inşasıyla yetinilse de muhtevasını patronaj ilişkilerinin belirlediği iki versiyonun söylem analizine tabi tutulması durumunda ulema-sultan ilişkileri konusunda çarpıcı neticelere ulaşılabileceği de gözlenmiştir.

Kaynakça

- Aka, İsmail. *Mirza Şahrüh: Timur'un Hükümdar Oğlu, Uluğ Bey'in Babası (1405/1447)*. İstanbul: Kronik, 2022.
- Alan, Hayrunnisa. *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular: 1360-1506*. İstanbul: Ötüken, 2007.
- Âşıkpaşazâde. *Târîhi Âl-i Osmân: Âşıkpaşazâde Târîhi*. İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1332.
- Aşurbeyli, Sara Hanım. *Şirvanşahlar Dövleti*. Bakı: Neşriyyat-Poliqrafiya Evinin Metbeesi, 2006.
- Bağdâdî, İsmail b. Muhammed Emîn. *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. nşr. Kılıslı Rifat Bilge, İbnülemin Mahmud Kemal. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Boyalık, M. Taha. "Haydar el-Herevî'nin I. Mehmed'e İthaf Ettiği *el-Keşşâf* Şerhî'nin Tespiti ve Eserin Literatür, Biyografi ve Tarih Alanlarında Sunduğu Veriler". *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 54 (2019): 1-26.
- Boyalık, M. Taha. *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasikinin Etki Tarihi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

- Farzalı, Şahin Fazıl. "XV. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Şirvanşahlar Devleti ile İlişkileri". çev. Toğrul V. Kamiloğlu. *Yeni Türkiye* 44 (2002): 59-64.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürcânî, Seyyid Şerîf". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1993, XIII: 134-136.
- Hafız Halil. *Şeyh Bedreddin Menakıbnamesi*. manzum çev. Mehmet Kanar. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2015.
- Hândmîr, Gıyâsüddin. *Târîhu Habibi's-siyer fî ahabâri efrâdi'l-beşer*. nşr. Muhammed Debîr-i Siyâki. Tahran: Kitâbfuruş-i Hayyam, 1362.
- Herevî, Burhaneddin Haydar b. Muhammed. *el-İfsâh fî şerhi'l-İzâh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıb Paşa, 1261; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2855; İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliiyüddin Efendi, V2820; İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 2721.
- Herevî, Burhaneddin Haydar b. Muhammed. *Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, 260; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1225; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 514; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmalar, 41; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 301; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2526; İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliiyüddin Efendi, V1591; V1602; Konya: Konya Yazma Eserler Kütüphanesi, Bölge Yazma Eserler, BY000003125; BY000004754; Amasya: Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1268.
- Herevî, Burhaneddin Haydar b. Muhammed. *Şerhu'l-Keşşâf*. Konya: Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1215 (Nüshai); İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 200 (Nüshaz).
- Hoca Sadeddin Efendi. *Tâcü't-tevârih*. İstanbul: Tabhâne-i Âmire, 1279.
- İbn Arabşah. *Acâibu'l-makdûr fî nevâibi Teymûr*. nşr. Ahmed Fâiz el-Himsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1986.
- İnalçık, Halil. "Mehmed I". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2003, XXVIII: 391-394.
- Kaliş, Ziyâüddin. "Mukaddimetü't-tahkîk". *Şerhu Telhîsi'l-Miftâh: el-Mutavvel*. Katar: Vizâratü'l-Evkâf, 1442/2021.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-finûn*. nşr. Kilisli Muallim Rifat, M. Şerafeddin Yaltkaya. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1362/1942.
- Kâtib Çelebi. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. haz. Mahmûd el-Arnaût, Sâlih Sa'dâvî. İstanbul: IRCICA, 2010.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. nşr. Muhammed Bedreddin en-Na'sânî. Kahire: Matbaati's-Saâde, 1324.
- Manz, Beatrice Forbes. *Power Politics and Religion in Timurid Iran*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Neşrî, Mehmed. *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*. haz. Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957.
- Se'âlibî, Abdülmelik. *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-asr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed. *ed-Dav'u'l-lâmî li-ehli'l-karni't-tâsi*. Beyrut: Menşûrâtü Dâri'l-Mektebeti'l-Hayât, ts.

M. Taha Boyalık, Timurlu Horasan'ından I. Mehmed'in Bursa'sına Bir Dânişmendin Serüveni:
Haydar el-Herevî'nin *el-Keşşâf* Şerhi Mukaddimesinin Yeni Versiyonu ve İki Mukaddimedeki Biyografi İnşası

- Solakzâde, Mehmed Hemdemî Çelebi. *Solakzâde Tarihi*. haz. Vahid Çabuk. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.
- Sümer, Faruk. *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Süiyütî, Celâleddin. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Lübnan/Sayda: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Şâmî, Nizamüddin. *Zafernâme*. çev. Necati Luğal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Taşköprizâde, İsmüddin Ahmed. *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevzu'âti'l-ulûm*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Taşköprizâde, İsmüddin Ahmed. *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâ'id-Devleti'l-'Usmâniyye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975.
- Üstündağ, Mehlika. *İran'ın Bilinmeyen Hanedanlığı Muzafferiler*. Ankara: İraniyat, 2018.
- Yezdî, Şerefüddin Ali. *Emîr Timur: Zafernâme*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge, 2013.
- Yılmaz, Bülent. "Celâyirliiler: Kabile-Devlet". Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Yücel, Yaşar. *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Yüksel, Musa Şamil. *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.

Ek

Nüsha 2		Nüsha 1	
vr. 1 ^b . str. 6-7.	حتى طلع من مطالع ضمائره (...) من مجامع صدره	vr. 1 ^b . str. 6.	حتى طلع من مطالع ضمائره (...) من مجامع صدرهم
vr. 1 ^b . str. 11.	-	vr. 1 ^b . str. 11.	لا تسمح بمثله الأذوار، ما دار الفلك الدوار
vr. 1 ^b . str. 14.	قوانين التفسير	vr. 1 ^b . str. 14.	قوانينه
vr. 1 ^b . str. 16.	وكل كتاب بعده في التفسير	vr. 1 ^b . str. 15.	وكل كتاب كتب بعده في التفسير
vr. 1 ^b . str. 17-18	سقط في مزلق	vr. 1 ^b . str. 17.	أخذ في مزلق
vr. 2 ^a . str. 2.	ولئنه يكتفي بقدر الضرورة	vr. 2 ^a . str. 2-3.	ولئنه يكتفي منها بقدر الضرورة
vr. 2 ^a . str. 6.	ونعم ما قال الإمام الرازي رحمه الله في تفسيره في قوله تعالى "يُجِبُّهُمْ وَيُجِبُّونَهُ": خاض صاحب الكشاف...	vr. 2 ^a . str. 6-7.	ونعم ما قال الإمام الرازي في كتابه في تفسير «يُجِبُّهُمْ وَيُجِبُّونَهُ» الواقع في سورة آل عمران: خاض صاحب الكشاف...
vr. 2 ^a . str. 9.	طبقات الآفاق، أنه مع تجره	vr. 2 ^a . str. 9.	إطباق الآفاق، أنه مع مهارته
vr. 2 ^a . str. 12-13.	وكمال رأفته، كما أخبر به الصادق المصدوق صلى الله عليه وسلم، وعليهم مدار الإسلام	vr. 2 ^a . str. 12.	وكمال رأفته، وتخصيصه إياهم بلطفه وعصمته، وعليهم مدار الإسلام
vr. 2 ^a . str. 13.	بعبارات وكلمات فاحشة	vr. 2 ^a . str. 12-13	بأسامي وألقاب فاحشة
vr. 2 ^a . str. 13-14.	وتارة ينسبهم على سبيل التعريض إلى الكفر والإلحاد	vr. 2 ^a . str. 13.	وتارة يعرض بهم بالكفر والإلحاد
vr. 2 ^a . str. 16.	يقنّبس منه فضلاء البلاد	vr. 2 ^a . str. 15.	ينتفع به فضلاء البلاد
vr. 2 ^a . str. 17.	من تبيين وجوه القرآت	vr. 2 ^a . str. 16.	من إيراد وجوه القرآت
vr. 2 ^a . str. 18-21.	وتدقيق نكاته وبذل مجهوده في تقرير مسأله وتحرير دلائله، فلأن فيه شينين: أحدهما ليس من الأفعال الاختيارية، وهو أنّ هذا الكتاب كتاب مبین، وحصن حصين، وسدّ رصين، لا يكمل علمه بمجرد العبور على العلوم الظاهرة والعتور على الفنون الزاهرة	vr. 2 ^a . str. 17-19.	وتعيين نكاته وبذل مجهوده في تدوين مسأله وتحرير دلائله، إلا أنّ فيه شينين: أحدهما ليس باختياره، وهو أنّ هذا الكتاب كتاب محكم، لا يكفي فيه مجرد العبور على العلوم الظاهرة والعتور على الفنون الوافرة